

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ויגש וי' בטבת, תשס"ח
מספר 734

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הרעב בארץ מצרים

מטרת הדברים להלן היא לבחון את הרעב בארץ-מצרים כפי שהוא מתואר בפרשת ויגש ולהתעכב בעיקר על פסוק אחד ולפרשו. כמו כן להסביר את הרקע ההיסטורי-ריאלי של התיאור המקראי לרעב, וכיצד התמודדו עמו.

התורה משבחת את ארץ-ישראל (להלן: א"י) בהשוואה למצרים בתחום החקלאי: "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים הוא... והארץ... ארץ הרים ובקעת למטר השמים תשתה מים" (דב' יא: י-יא), וכן: "ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם, לא תחסר כל בה" (שם ח: ט). כלומר א"י שונה ממצרים בכך שהחקלאות שלה ניזונה ממי גשמים, ואילו מצרים ניזונה ממי נהר (אחד). לבד מזה וגם בשל כך המחיה בא"י הייתה מבוססת על גידולים במשפחה ובכפר, ואילו החקלאות במצרים הייתה מבוססת על ערי מסכנות, היינו ערים שבהן מרוכזת התבואה שהועלתה לעיר-המחוז לתשלום מסים, ושם הייתה מאוכסנת מטעם השלטון המרכזי. אבל שוני זה פעל לא רק לטובת א"י כי אם גם לרעתה. כאשר נוצר בה משבר חקלאי עמוק ורעב בעקבות מחסור מתמשך במים (של שנתיים ויותר) וצרות אחרות הנוחתות על היבולים, האפשרות היחידה שנותרה לתושבים הייתה לרדת מצרימה ולבקש שם מחיה, כפי שקרה לאברהם בזמנו וליעקב ובניו בזמנם.

הרעב בא"י תלוי באקלים הים-תיכוני, ומעקב סטטיסטי אחריו מגלה שאחת לכמה שנים היה רעב בקנה-מידה קטן, ואילו אחת לכמה עשרות שנים היה רעב בקנה-מידה גדול. לעומת זאת, החקלאות במצרים תלויה בנילוס, והנילוס ניזון ממערכת-אקלימית הרחוקה אלפי קילומטרים משפך הנילוס בים התיכון. המערכת האקלימית המזינה את הנילוס מצויה באוקיינוס ההודי, ובשל גודלו של אוקיינוס זה (הגדול לאין-שיעור מן הים התיכון) המערכת האקלימית שלו יציבה הרבה יותר, ומספר שנות הרעב במצרים קטן בהרבה ממספר שנות הרעב בא"י, ובתנאי שמדובר ברעב הנובע ממחסור במים ולא מהתפתחות מזיקים (בר' מא: ג; תה' עח: מד-מז). מבחינה היסטורית ידועות כמה שנות רעב במצרים, ובכלל זה גם מקרים, אמנם בודדים, של התייבשות הנילוס. לשון אחרת – היעדר גשמים במרכז אפריקה הביא לייבוש הנילוס, ועמו קמלה החקלאות במצרים, והרעב כבד בארץ (ישע' יט: ה-יז). לדוגמה, בשנת 1815 הייתה התפרצות געשית אדירה בהר טמבורה שבאיי הודו המזרחית (היום: אינדונזיה), ובשל כך הייתה התקררות גלובלית, עד ששנת 1816 נחשבה ל'שנה ללא-קיץ'. כאשר שמי האוקיינוס היו מכוסים אפר במשך כמה חודשים, קטנה קרינת השמש, המים לא התאדו, ומקורות הנילוס לא קיבלו מים.

השוני בין הרעב בא"י בימי אברהם ובין הרעב בימי יעקב הוא שבימי אברהם נבע הרעב מ'כשל' אקלימי בים התיכון בלבד, ואילו הרעב בימי יעקב נגרם מהצטברות של שני אסונות-טבע בלתי תלויים זה בזה: 'כשל' אקלימי בים התיכון מזה ו'כשל' אקלימי באוקיינוס ההודי מזה. מדובר אפוא באסון-טבע בקנה-מידה עולמי.

תושביה של א"י שהסתמכו על מי גשמים לא היו ערוכים להתמודד עם הרעב בשל היעדר שלטון ריכוזי בתחום החקלאי ובתחום הפוליטי – 31 מלכים בחבל-ארץ כה קטן לפני ייסוד הממלכה (יהו' יב: כד). ואולם התנאים במצרים היו אחרים לגמרי; האימפריה המצרית ניזונה מן הנילוס וקמה על ידי ריסון מתמיד בן אלפי שנים של הנהר הגדול המספק לתושבי מצרים מקור חיים. בלעדי שלטון ריכוזי המפקח על שטחים רחבים הסמוכים לנהר אין אפשרות לשרוד במצרים. השלטונות חייבים לדאוג לנהר בשעת גאות כבשעת שפל. כאשר הנהר עולה על גדותיו לאחר שנה גשומה מאוד, הוא עלול להציף אדמות

חקלאיות רבות, להרוג אלפי תושבים ובהמותיהם ולגרום לא רק להרס אלא גם להכרתת מקור החקלאות במצרים. כלומר השלטון הריכוזי במצרים לאורך הנהר¹ בנה מעצמה אשר קודם שיצאה למלחמה בשכנותיה הייתה לה מלחמת-קיום מתמדת בנהר: ייצוב שפת הנהר, בניית דייק, בניית סכרים, הקמת מערכת תעלות-השקיה ותעלות-ניקוז, מערכת איגום וכל הנצרך לפיתוח חקלאות באקלים מדברי. עיר המחוז המרכזית שימשה מערכת ריכוזית זו לריכוז התבואה שהובלה אליה בדרך כלל באמצעות הנהר ותעלות המים בשל העלויות הגבוהות למדי של התובלה היבשתית.

במערכת שלטון ריכוזי כמו במצרים איש לא הרים את ידו ואת רגלו ללא רשותו של פרעה או אחד מפקידי הבכירים, כיוון שאם כל אחד ידאג רק לעצמו, יכריע הנהר את כולם. בלעדי ריכוזיות ניהולית, כאשר יציף הנהר אלפי קילומטרים מרובעים, עשויים התושבים באזורים האחרים לחשוב שאין הדבר נוגע אליהם ולא ינקפו אצבע למען המוכים. ואולם גם אלו שלא סבלו מההצפות במישרין עלולים למות אם לא ינקטו פעולות מסוימות, שכן לאחר שיטפון גדול של הנהר, נהרסת גם התשתית החקלאית, ואז עלולים אנשים למות ברעב ובמחלות שהן תוצאה-לוואי של אסון הטבע. ואגב, אסונות-טבע באים דרך כלל יד-ביד, כפי שמעיד גם הנביא ירמיהו המתאר רעב סמוך לְדָבָר לא פחות מ-15 פעמים!² תופעה זו מוכרת היטב גם ממקרים היסטוריים אחרים. לכן ברור שבתנאי-חיים אלו עשו פקידי המלך הכול כדי לדאוג לרווחתם של תושבי מצרים ועל ידי זה לדאוג לקיומה של החקלאות במצרים (ולרווחתם שלהם), ובתנאי שכולם עבדים לפרעה. כל אחד מן התושבים קיבל אוכל די מחייתו, כיוון שלא רק האנשים היו שייכים לפרעה אלא גם האוכל שאכלו והאדמה שעליה הם ישבו (בר' מז:יט). בשל כך במקרה-אסון יכול פקיד המלך לפנות כפר מסוים ממקומו ולחייב את כל תושביו להגר למקום אחר שבו זקוקים לידיים עובדות. התושבים שיתפו פעולה מפני שידעו שאם לא כן, לא יוכלו לשרוד.

כאן המקום להבהיר פסוק אחד המתאר את מעשי יוסף בשנות הרעב: "ואת העם העביר אתו לערים מקצה גבול מצרים ועד קצהו" (מז:כא). השאלה היא מדוע העביר יוסף את תושבי מצרים מקצה הארץ האחד ("גבול" במקרא הוא שטח-ארץ) לקצה האחר. לכאורה כדי להביע בזה את אדנותו עליהם,³ לאמור ההגליה הייתה אמצעי שלטוני להקניית משמעת, ציות לריבון החדש ותלות בו. ואולם הכול מבינים שאם מגלים תושבים מצד אחד של מצרים לצד האחר בתנאי המדבר והחום המצריים, כמה מהגולים עלולים למות. לפיכך ייחוסו של הסבר כזה למעשי יוסף המתואר כאיש נבון וחכם נראה תמוה. הסמכות שניתנה לו מהמלך הייתה להושיע את מצרים ולדאוג שבסוף שנות הרעב ייוותרו תושבים רבים ככל האפשר, ומטרה זו סותרת מעשה שרירותי של גירוש. על כן מתברר שיוסף לא העביר את התושבים ממקום למקום אלא לתועלת האוכלוסים. לדוגמה, בסין 'המודרנית', כדי להקים סכר חדש (ועל ידי זה לשלוט במים ולהגדיל את שטחי החקלאות), העתיק השלטון ממקומם (לשון אחרת: גירוש), יותר מ-2,000,000 תושבים לרווחת שאר האוכלוסים. לכן דומה שגם במצרים העתיקה מעצמה השוכנת על שפת נהר-ענקים, נייד יוסף את התושבים בשל שיקולים של ממש ולא כדי להפגין את כוחו. הוא ביקש להציל את מצרים, וההסבר לפעולותיו טמון בהבנת החקלאות המצרית העתיקה ובנסיבות הרעב ששרר בה.

לנילוס יש מחזוריות שנתית של גאות ושפל, ואלפי פקידים עסקו בפיקוח לאורך הנהר על זרימתו השוטפת, על מדידת עומקו, על בניית התעלות היוצאות ממנו, על תחזוקתן וכדומה. בכל חודש מחודשי השנה (ובמצרים נהג לוח-שנה שמשו בן 365 יום), אמור הנהר להיות בגובה מסוים, גובה 'מומצע' על פי התאריך בשנה, המהווה תנאי לחקלאות תקינה ושופעת. ירידה במפלס הנהר מהמקובל הייתה הסימן הראשון לסכנה הצפויה. שכן, בכל שנה הנילוס אמור היה לרדת בחודשים מאי ויוני ולגאות שוב באמצע ספטמבר. ואולם, משבוסשה הגאות לבוא, הלכו הצרות ותכפו והתפתחה דינמיקה של אסון; הגידולים יבשו, והסיבה העיקרית להתייבשותם הייתה שירידת מפלס המים בנילוס מנעה את זרימת המים בתעלות. יתרה מזו, מים עומדים בתנאים טרופיים הם מקור בטוח למחלות (למשל מלריה), ובשל כך יש לעשות כמה פעולות חיוניות, והראשונה שבהן היא העמקת תעלות המים כדי לדאוג לזרימת המים בהן. כידוע, הנילוס שימש לא רק קו מים לשתייה ולהשקיה כי אם גם קו ביוב ראשי, והידלדלות מקורות המים הוליכה לשיעור גבוה למדי של חיידקים במים. הרעב היה מלווה במחלות זיהומיות, ובהם כולרה,⁴ טיפוס ודיזנטריה. אגב, כ-40% מתושבי מצרים העתיקה סבלו מבילהרציה (טפילים בגוף) בשל שתיית מים מזוהמים.

מצרים היא ארץ מדברית, וסופת חול חזקה (מלווה בהזנחה בתחזוקה) יכולה בהחלט להביא לסתימת תעלות מים. בשל כך השתמשו כל הפקידים הממונים על תחזוקת הנהר בעובדים המגויסים לעבודות כפייה כמקובל, ובימי הרעב, בשעת ירידת מפלס הנילוס, נצרך כוח-עבודה נוסף להעמקת התעלות. כאמור, הרעב

¹ הדומה בכל לשלטון הריכוזי לאורך נהרות אחרים שמהם צמחה ציוויליזציה: הפרת והחידקל, האינדוס – הוא נהר הפישון והנהר הצהוב בסין.

² כגון: יר' כ"א; כד:י; כ"ז; כ"ט ועוד.

³ כמו מדיניות הכיבוש האשורית, כפי שהגלה סנחריב את תושבי יהודה, וכפי שהכותים הובאו לא"י.

⁴ מחלה האופיינית לשוכנים ליד נהרות גדולים: בסין, בהודו ובפקיסטן - נהר האינדוס.

היה מלווה במחלות הן בשל הניסיון הנואש של התושבים לאכול מאכלים שבדרך כלל אינם ראויים לאכילה הן בשל זיהום מקורות המים העומדים, ומצב זה הביא לתמותה רבה. רבים מתו מתנאי ההיגיינה הירודים הנלווים לתנאי הרעב, וחללים אלה (ובהם גם בהמות), גרמו מחסור בכוח-אדם שאמור היה לספק את כוח העבודה לתחזוק התעלות ולשמירת החקלאות השורדת. מחסור זה חייב את השלטון המרכזי להעביר כפרים שלמים ממקום אחד, שבו עדיין לא פרצה שואה אקולוגית, למקום שבו היה צורך דחוף בכוח-אדם.

ככל הנראה, זאת הסיבה שיוסף, המשנה למלך מצרים, העביר אלפי אנשים ממקום אחד לאחר, וכך הציל את תושבי מצרים מרעב, מנע כאוס (תופעה אופיינית לאזורי-אסון) והוביל את מצרים לשנים של שפע ושגשוג לאחר השנים הקשות. הכול הודות ליוסף – "איש אשר רוח א-להים בו" (מא:לח), "וכל אשר הוא עשה – ה' מצליח בידו" (לט:ג, כג).

פרופ' מאיר בר-אילן
המחלקה לתלמוד